

EPIZODY HISTORYCZNE W PISMACH FILOZOFICZNYCH SENEKI

Gdy weźmiemy do ręki tomik rozpraw filozoficznych Lucjusza Anneusza Seneki, pisarza, moralisty i wybitnego filozofa rzymskiego, zatytułowany *Dialogi*¹, to znajdziemy w nim wiele fragmentów o treści historycznej. Wprowadzenie do dzieł filozoficznych materiału historycznego w takim stopniu nie jest przypadkowe, lecz ma swe uzasadnienie w formacji intelektualnej tego pisarza. Seneka bowiem otrzymał gruntowne wykształcenie retoryczne i poznał wszystkie arkana sztuki retorycznej². Gruntowne ćwiczenia w formie *controversiae et suasoriae* w odpowiedni sposób przygotowały go do późniejszej oratorskiej i literackiej pracy. Tu właśnie zetknął się z historią, która zdolna jest dostarczyć mówcy obfitego i przyjemnego pokarmu; epizody historyczne mogą służyć do budowania dygresji, mogą też dostarczyć odpowiednich argumentów do przekonania słuchacza³. Zwłaszcza ta ostatnia rola historii jest przez retorów wysoko ceniona, gdyż fakty i przykłady są wolne od stronniczości, a rozumowanie nie opiera się na sympatii czy antypatii mówcy⁴.

Również sam Seneka przekazuje nam swój pogląd na historię i jej znaczenie w życiu człowieka⁵. Uważa bowiem, że sięganie do skarbcza przeszłości pozwala człowiekowi odrywać się od znikomej, przelotnej chwili życia i żyć dorobkiem całych stuleci. „Skoro natura dozwala nam — pisze Seneka wskazując na krótkość życia — przystąpić do wspólnoty wszystkich stuleci, czemuż byśmy nie mieli oderwać się od tej krótkotrwałej, znikomej, przelotnej chwili, a całą duszą zwrócić się do spraw, które są nieogarnione, które są wieczne, które są wspólne najznakomitszym postaciom“⁶.

Ambicją Seneki jest: być pedagogiem rodu ludzkiego i swego narodu.

¹ *De providentia* — O opatrności, *De constantia sapientis* — O niezłomności mędrca, *De ira* — O gniewie, *De vita beata* — O życiu szczęśliwym, *De otio* — O bezczynności, *De tranquillitate animi* — O pokoju ducha, *De brevitae vitae* — O krótkości życia, *Consolatio ad Marciam* — Pocieszenie do Marcji, *Consolatio ad Helviam matrem* — Pocieszenie do matki Helwii, *Consolatio ad Polybium* — Pocieszenie do Polibiusza, *De clementia* — O łagodności, *De beneficiis* — O dobrodziejstwach: *Pisma filozoficzne*, t. 1—2, przekł., wstęp, koment. L. Joachimowicz, Warszawa 1965—1969. Cytaty polskie pochodzą z tego przekładu.

² Por. K. Morawski, *Historia literatury rzymskiej za cesarstwa*, Kraków 1919, 87 nn.; M. Brożek, *Historia literatury łacińskiej*, Wrocław 1969, 369 nn.; L. Joachimowicz, *Seneka*, Warszawa 1977, 29 nn.

³ Por. A. Lumpe, *Exemplum*, RAC, t. 6, Stuttgart 1966, 1229—1234.

⁴ Por. Quintilianus, *Inst. orat.*, X, 1, 31—34.

⁵ Por. A. Lumpe, art. cyt.; H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969, 398.

⁶ *De brev. vitae*, 14.

Stąd zbiera on i używa dla swych celów myśli wyrażone przez dawnych i współczesnych mu filozofów⁷. Sięga również do historiografii tak dawnej, jak też najnowszej. Fakty historyczne oddają mu dość ważną przysługę w argumentacji filozoficznej.

W dialogu zatytułowanym *Consolatio ad Marciam* czytamy: „Jedni dają się pokierować rozumnym dowodem, drugim należy przeciwstawić sławne imiona i powagę, nie pozostawiającą wolności wyboru duchowi, który wpada w zdumienie na widok rzeczy wspaniałych“⁸.

Seneka okazuje duże zrozumienie, a nawet uznanie dla spraw historiografii. Do uprawiania pisarstwa historycznego usilnie zachęca Polibiusza, doradcę cesarza Klaudiusza w sprawach nauki i literatury oraz jego osobistego sekretarza⁹. Nie jest wiadome, jaki efekt odniosły rady i zachęty naszego pisarza; nie są bowiem znane dzieła historyczne Polibiusza. U Swetoniusza jest jedynie wzmianka o dziełach historycznych Klaudiusza, których tematem były dzieje Tyrreńczyków i Kartagińczyków¹⁰. Z uznaniem mówi Seneka o greckim mówcy Izokratesie, który siłą miał wyprowadzić z sądu młodzieńca Efora, ponieważ doszedł do wniosku, że więcej pożytku przyniesie on pisząc dzieła historyczne niż przemawiając w sądzie¹¹. Ma wielki podziw i uznanie dla zasług Marcji, która uchroniła przed zapomnieniem księgi historyczne swego ojca Aulusa Kremacjusza Kodrusa, znanego historyka z czasów Augusta i Tyberiusza¹².

Seneka ma wyrobiony sąd o studiach historycznych. Uznaje tylko historiografię dobrą, opartą na źródłach, poważną. Krytycznie odnosi się do wszelkiego rodzaju dziejopisarzy zajmujących się różnymi ciekawostkami, jak na przykład: kto pierwszy dokonał jakiegoś czynu. Takie prace, choćby pisane w dobrej wierze i na podstawie wiarogodnych źródeł, są wątpliwej wartości, i jeżeli przynoszą jakąś korzyść, to jest ona znikoma¹³.

Autor *Dialogów* interesuje się przede wszystkim historią rzymską, ale nieobca mu jest również historia innych narodów. Z dziejów rzymskich najwięcej uwagi i zainteresowania okazuje postaci Oktawiana Augusta, który niezwykle umiejętnie potrafił pogodzić ustrój republikański z władzą pryncypsa; jego też zasługą było zaprowadzenie w imperium rzymskim *par Romana*. Rządy Augusta (27 przed Chr. — 14 po Chr.) były niedościgłym wzorem dla kolejnych cesarzy¹⁴.

Dużo miejsca na kartach filozoficznych pism Seneki zajmują cesarze bezpośrednio po Auguście ujmujący ster rządów w Rzymie: Tyberiusz, syn Liwii, adoptowany syn cesarza Augusta¹⁵; Kaligula, syn Germanika i Agryppiny Starszej, przyjęty z ogromną sympatią i zaufaniem przez lud rzymski¹⁶;

⁷ Por. K. Morawski, dz. cyt., 71—73.

⁸ *Consol. ad Marc.*, 2.

⁹ Por. *Consol. ad Polyb.*, 8.

¹⁰ Por. Suetonius, *Vitae Caesarum*, V, 41 n.

¹¹ Por. *De tranq. animi*, 7.

¹² Por. *Consol. ad Marc.*, 1.

¹³ Por. *De brev. vitae*, 13.

¹⁴ Por. *De ira*, III, 11, 23; *De brev. vitae*, 4; *Consol. ad Marc.*, 15; *Consol. ad Polyb.*, 15; *De clem.*, I, 9—11; *De benef.*, II, 27; III, 27, 32; VI, 32.

¹⁵ Por. *Consol. ad Polyb.*, 15; *De benef.*, II, 7; III, 26; V, 25.

¹⁶ Por. *De ira*, I, 20; II, 33; III, 18 n.; *De const. sap.*, 18; *De tranq. animi*, 11, 14; *De brev. vitae*, 18, 20; *Consol. ad Helv.*, 12; *Consol. ad Polyb.*, 17 n.; *De benef.*, II, 12, 21; IV, 31; VII, 11.

Klaudiusz, bratanek cesarza Tyberiusza¹⁷; Neron, syn Agryppiny Młodszej, adoptowany syn cesarza Klaudiusza¹⁸.

Z wielką sympatią odnosił się Seneka do Marka Katona Młodszeo, który był dla niego ideałem polityka i filozofa. Jako polityk Marek Katon był nieustępliwym zwolennikiem i obrońcą ustroju republikańskiego i wiernym sojusznikiem Pompejusza Wielkiego, jako filozof zaś był gorliwym zwolennikiem filozofii stoickiej, której zasady starał się konsekwentnie zachowywać i wcielać w życie. Potomni widzieli w nim symbol umiłowania wolności i nieugiętego charakteru — co szczególnie cenili nasz pisarz¹⁹.

Dużo też miejsca poświęcił Seneka obrońcom Rzeczypospolitej rzymskiej. Zalicza do nich: Pompejusza Wielkiego²⁰ i jego syna Sekstusa²¹, Marka Tulliusza Cyncerona²², Marka Klaudiusza Marcellusa²³ i Marka Liwiusza Druzusa²⁴.

Na karty pism filozoficznych wprowadził przeciwnika Pompejusza²⁵, Gajusza Juliusza Cezara²⁶ oraz jego stronników: Katylinę²⁷, Watyniusza²⁸, Kłodiusza²⁹ i Marka Antoniusza³⁰. Sięgał też do dziejów Lucjusza Sulli³¹ i Gajusza Mariusza³², przywódców dwóch wielkich stronnictw: optymatów i popu-
larów.

Często korzystał Seneka z najstarszej historii Rzymu. W ten sposób starał się ożywić cnoty i zalety dawnych wodzów rzymskich i sławnych mężów stanu³³.

¹⁷ Por. *Consol. ad Polyb.*, 12 n.; *De clem.*, I, 23; *De benef.*, I, 15; VI, 32.

¹⁸ Por. *De clem.*, I, 1. 4. 11; II, 1 n.

¹⁹ Por. *De const. sap.*, 1. 7; *De prov.*, 2 n.; *De tranq. animi*, 7. 16. 17; *De ira*, II, 32; III, 38; *De vita beata*, 18. 21; *Consol. ad Marc.*, 12. 20; *Consol. ad Helv.*, 13; *De benef.*, V, 17.

²⁰ Por. *De ira*, II, 2; *De tranq. animi*, 8. 16; *De brev. vitae*, 13; *Consol. ad Marc.*, 20. 23 n.; *De benef.*, IV, 30; V, 16.

²¹ Por. *De brev. vitae*, 5; *Consol. ad Polyb.*, 15.

²² Por. *De brev. vitae*, 5; *De ira*, II, 2; *De tranq. animi*, 16; *Consol. ad Marc.*, 20; *De benef.*, IV, 17. 30.

²³ Por. *Consol. ad Helv.*, 9.

²⁴ Por. *De brev. vitae*, 6; *Consol. ad Marc.*, 16; *De benef.*, IV, 34.

²⁵ Por. *De brev. vitae*, 13; *De ira*, II, 2; *De tranq. animi*, 8. 16; *Consol. ad Marc.*, 20. 23 n.; *De benef.*, IV, 30; V, 16.

²⁶ Por. *De ira*, II, 23; III, 30; *Consol. ad Helv.*, 9; *De benef.*, II, 20; III, 24; V, 13. 24.

²⁷ Por. *De ira*, III, 18.

²⁸ Por. *De const. sap.*, 2. 17.

²⁹ Por. *De ira*, II, 2; *De const. sap.*, 2.

³⁰ Por. *De ira*, II, 2; *Consol. ad Polyb.*, 16; *De benef.*, V, 16; VI, 3.

³¹ Por. *De prov.*, 3; *De ira*, I, 20; II, 2. 34; III, 18; *De brev. vitae*, 13; *Consol. ad Marc.*, 13. 23; *Consol. ad Helv.*, 7; *De clem.*, I, 12.

³² Por. *De brev. vitae*, 17; *De ira*, I, 11; II, 2; *Consol. ad Helv.*, 7; *De benef.*, V, 16.

³³ Wymienia następujących: Scypion Korneliusz Afrykański St. — por. *De ira*, I, 11; *De brev. vitae*, 17; *De tranq. animi*, 17; *Consol. ad Helv.*, 21; *Consol. ad Polyb.* 14; *De benef.*, III, 33; V, 17; VI, 36.

Scypion Korneliusz Emilianus Afrykański Mł. — por. *De ira*, I, 11; *De const. sap.*, 5; *Consol. ad Polyb.*, 14.

Paulus Lucjusz Emiliusz — por. *Consol. ad Marc.*, 16.

Regulus Marek Atiliusz — por. *De prov.*, 3; *De tranq. animi*, 16; *Consol. ad Helv.*, 10. 12; *De benef.*, V, 3.

Manlius Torkwatus — por. *De benef.*, III, 37.

Kwinkcjusz Cyncynnat — por. *De brev. vitae*, 17.

Mariusz Kuriusz — por. *De tranq. animi*, 5; *De brev. vitae*, 10; *Consol. ad Helv.*, 10; *De benef.*, VII, 7.

Mucjusz Scewola — por. *De prov.*, 3; *De benef.*, IV, 27; VII, 15.

Fabiusze — por. *De ira*, I, 11; *De benef.*, IV, 27. 30; V, 3.

Autor *Dialogów* dostrzegał zasługi znanych mężów stanu z okresu cesarstwa, jak na przykład: Mecenasa³⁴, Marka Agryppy³⁵, a z dezaprobatą odnosił się do innych postaci z tego okresu, jak na przykład: Sejana³⁶, Gnejusza Pizona³⁷.

Posłużył się w swojej pracy pisarskiej dziejami sławnych kobiet rzymskich. W *Dialogach* znajdziemy epizody z życia Lukrecji³⁸, Kornelii, matki Grachów³⁹, Liwii, żony cesarza Augusta⁴⁰, i innych.

Z dziejów innych narodów najwięcej uwagi poświęcił osobie Aleksandra Macedońskiego, którego uważa za twórcę uniwersalnej monarchii, obejmującej tereny dawnego państwa perskiego⁴¹. Zna też jego następców: Antygona, Demetriusza Poliorketesę, Lizymacha⁴². Sięga do dziejów królów perskich⁴³, przytacza epizody z historii królów macedońskich⁴⁴.

Interesował się także kolejami losu władców zwanych tyranami. W *Dialogach* występuje na przykład: Pizystrat, Dionizjusz Starszy, Dionizjusz Młodszy, Hippiasz⁴⁵.

Seneka zna greckich obrońców wolności i demokracji: Harmodiosa i Arystogejtona, Arystydesa i Kallistrata⁴⁶. Nie stronił od opisów pełnych okrucieństwa i podstępów, sięgał do historii walk z Hannibalem, Jugurtą czy sprzymierzeńcami⁴⁷.

Materiał historyczny, ilościowo obfity a treściowo bogaty, został umiejętnie wprowadzony do kompozycji pism filozoficznych w formie krótkich aluzji czy też dłuższych narracji. Powstaje zatem zasadnicze pytanie: jaką rolę pełnią epizody historyczne w kompozycji filozoficznych pism Seneki?

Zanim przystąpimy do rozstrzygnięcia tego zagadnienia, najpierw przypomnijmy, że pisma filozoficzne Seneki są dialogami o charakterze diatryby cynicznej⁴⁸. Zawierają one szereg nauk i przestrogi moralnych i jednocześnie wiele swobodnych i dowcipnych aforyzmów. Są swobodną gawędą na tematy z dziedziny praktycznej filozofii moralnej. Znaleźć tu można wiele retorycznych figur i tropów, rozbudowanych i barwnych porównań. A wszystko to ma służyć temu, by wykładom nadać większą wartość i siłę ekspresji. Zdania są

Marek Kamillus — por. *De benef.*, IV, 27; V, 17.

Koriolan — por. *De benef.*, V, 16.

Menenius Agryppa — por. *Consol. ad Helv.*, 12.

Marek Pulwillus — por. *Consol. ad Marc.*, 13.

Decjusz — por. *De benef.*, IV, 27; VI, 28.

Appliusz Klaudiusz — por. *De prov.*, 5.

Gajus Fabrycjusz — por. *De prov.*, 3.

³⁴ Por. *De prov.*, 3; *De benef.*, VI, 32.

³⁵ Por. *De benef.*, III, 32; VI, 32.

³⁶ Por. *De tranq. animi*, 11; *Consol. ad Marc.*, 1. 22.

³⁷ Por. *De ira*, I, 18.

³⁸ Por. *Consol. ad Marc.*, 16.

³⁹ Por. *Consol. ad Marc.*, 16; *Consol. ad Helv.*, 16.

⁴⁰ Por. *Consol. ad Marc.*, 3.

⁴¹ Por. *De ira*, II, 2; III, 17. 23; *De clem.*, I, 25; *De benef.*, I, 12; II, 16; V, 4 n.;

VII, 2 n.

⁴² Por. *De ira*, III, 17; *De const. sap.*, 4; *De benef.*, III, 37.

⁴³ Por. *De ira*, III, 14 n. 20 n.; *De benef.*, VI, 31.

⁴⁴ Por. *De ira*, III, 23; *De benef.*, IV, 37; V, 6.

⁴⁵ Por. *De ira*, III, 11; *Consol. ad Marc.*, 17; *De clem.*, I, 12; *De benef.*, VII, 15.

⁴⁶ Por. *De ira*, II, 23; *De tranq. animi*, 5; *Consol. ad Marc.*, 13; *De benef.*, IV, 27; VI, 37; VII, 15.

⁴⁷ Por. *De ira*, II, 2 n.; *De tranq. animi*, 10.

⁴⁸ Por. M. Brożek, dz. cyt., 372; L. Joachimowicz, dz. cyt., 52—54.

krótkie, postrzępione, często nie łączą się ze sobą nie tylko treścią, ale nawet formalnie za pomocą spójników. Pewnego rodzaju napięcie nastroju, czasami przesada, niekiedy rutyna — oto inne właściwości oryginalnego stylu Seneki⁴⁹. Każdy z tych utworów skierowany jest nie tyle do czytelnika „w ogóle“, lecz pisany jest dla konkretnego adresata, dla osób bliskich, przyjaciół, im jest także imiennie dedykowany; stanowi niejako rozmowę pisarza z określoną osobą⁵⁰. Pisma filozoficzne są krótszymi lub dłuższymi traktatami, pisanymi przez Senekę w odpowiedzi na trudności wysunięte przez jego przyjaciół i uczniów, względnie też są rozprawami poruszającymi różne zagadnienia, które samemu pisarzowi się nasunęły w związku z ludźmi czy zdarzeniami.

Biorąc pod uwagę właściwości stylistyczne pism filozoficznych Seneki i jego artystyczne zamierzenia, można przyjąć, że epizody historyczne służą przede wszystkim do pouczenia czytelnika o moralnych wartościach czynów ludzkich⁵¹. Problemy etyczne ilustruje Seneka pozytywnymi i negatywnymi faktami historycznymi.

W *De ira* I, 11 ukazuje Seneka, jak pożyteczne jest dla człowieka panowanie nad gniewem; bez opanowania gniewu nie może rozwijać się żadna cnota. Męstwo wielu wodzów jaśniało pełnią blasku tylko dlatego, że posiadali umiejętność panowania nad gniewem. Przykładem tego jest postawa Fabiusza Kunktatora, który zwlekaniem odniósł sukces w walce z Hannibalem, czy Scypiona Starszego, który rozprawił się z nim ostatecznie, czy też Scypiona Młodszego, który przypieczętował zwycięstwo Rzymu nad Kartaginą⁵².

W *De beneficiis* IV, 30 zastanawia się Seneka nad tym, jakie są granice świadczenia dobrodziejstw; czy można, na przykład, okazać dobrodziejstwo temu, który na nie nie zasłużył. Historia uczy, że bardzo często obdarzano godnościami ludzi tylko dlatego, że mieli sławnych przodków. I tak postąpiono z synem Cycerona, którego wybrano konsulem przez wzgląd na zasługi ojca. Korneliusz Cynna zawdzięczał swój wybór na konsula sławie swego dziadka Pompejusza. Fabiusz Persykus wszedł do kolegium kapłańskiego jako potomek sławnych Fabiuszów. Kaligula został obwołany cesarzem przez szacunek legionów do jego ojca Germanika. Mamerkus Skaurus wybrany został konsulem jako potomek rodu Skaurusów⁵³.

W *De tranquillitate animi* 16 dzieli się Seneka swoim poglądem na życie ludzkie. Stara się rozwiązać trudny problem cierpienia w życiu człowieka. Jest on zdania, że cierpienia są niczym innym jak tylko okazją do ukazania pełnego blasku cnoty i drogą do osiągnięcia nieśmiertelności. Swoją tezę ilustruje takimi faktami historycznymi, jak: uwięzienie Sokratesa, wygnanie

⁴⁹ Por. K. Morawski, dz. cyt., 95 nn.; M. Brożek, dz. cyt., 374; L. Joachimowicz, dz. cyt., 104 nn.

⁵⁰ Por. K. Morawski, dz. cyt., 73 nn.

⁵¹ Por. A. Lumpe, art. cyt., 1238.

⁵² „Sed adversus hostes, inquit, necessaria est ira. Nusquam minus: ubi non effusus esse oportet impetus, sed temperatos et obedientes ... Quo alio Fabius effectas imperii vires recreavit, quam cunctari, et trahere, et morari scivit quae omnia irati nesciunt? ... Quid Scipio? ... Quid alter Scipio? ...“ *De ira*, I, 11.

⁵³ „Aliquando daturum me etiam indignis quaedam non negaverim, in honorem aliorum... Ciceronem filium quae res consulem fecit, nisi pater? Cinnam nuper quae res ad consulatum recepit ex hostium castris? ... Quid nuper Fabium Persicum, cuius osculum etiam impediret viri vota boni, sacerdotem non in uno collegio fecit... Quare Caium Caesarem orbi terrarum praefecit, ... Quid? Tu, cum Mamercum Scaurum consulem faceres, ignorabas ancillarum suarum menstrum ore illum hiantem expectare? ... Hic corpore deformis est, ad aspectum foedus, et ornamenta sua traducturus ...“ *De benef.*, IV, 30 nn.

Rutiliusza, torturowanie Regulusa, śmierć Pompejusza, Cycerona czy Marka Katona⁵⁴.

Do moralnych pouczeń Seneka wykorzystuje nie tylko pozytywne zdania historyczne, lecz sięga również do negatywnych faktów historycznych.

W *De ira* II, 33 stara się Seneka wykazać, że gniew jest zgubny w każdej sytuacji: czy powstaje wobec kogoś silniejszego — jest on wtedy szaleństwem, czy wobec równego — co łączy się zawsze z ryzykiem, czy wobec kogoś słabszego od nas — co trzeba uznać za hańbę. Przykładem tego były okrucieństwa, jakich dopuszczano się podczas proskrypcji sullańskich, kiedy to nie przepuszczono nawet dzieciom proskrybowanych⁵⁵.

W *De beneficiis* II, 12 wykazuje Seneka, że wartość dobrodziejstwa zależy nie tylko od samego czynu dobrego, lecz także od sposobu jego wykonania. Wyświadczenie dobrodziejstwa z lekceważeniem i pogardą może wywołać u obdarowanego zamiast wdzięczności niechęć i odrazę wobec dobroczyńcy. Pogarda okazana senatorowi Pompejuszowi Pennusowi przez cesarza Gajusza Kaligulę, gdy ten pragnął podziękować za darowanie mu życia, zniweczyła wartość okazanego dobrodziejstwa⁵⁶.

Na podstawie wyżej omówionych przykładów da się zauważyć, jak ważne zadanie w moralnych wywodach wyznaczył Seneka epizodom historycznym.

Ponadto epizody historyczne pełnią w tych pismach Seneki rolę wzorców moralnego postępowania przybierając formę *exemplum*, w którym zostają zestawione ze sobą albo fakty podobne (*exemplum simile*), albo fakty niepodobne (*exemplum dissimile*), albo też fakty sprzeczne i sobie przeciwstawne (*exemplum contrarium*)⁵⁷. Przy pomocy takich środków retorycznych Seneka mógł nie tylko pouczać czytelnika o sprawach moralności, lecz miał również możliwość zachęcić go do pójścia drogą cnoty lub przestrzec przed występkiem.

W jednym z najlepszych swoich pism, w *Consolatio ad Helviam* 16, Seneka pocieszając matkę ukazuje jej podobne koleje losu znanych kobiet rzymskich. Zestawia Helwię, nieszczęśliwą z powodu wygnania syna, z Kornelią, matką Grakchów, Rutilią, matką Aureliusza Kotty oraz z siostrą Helwii, żoną Witrazjusza Polliona; wszystkie one utraciły kogoś sobie bliskiego, a mimo to potrafiły okazać męstwo równe wielkim mężom⁵⁸.

De vita beata może być uważane za samoobronę Seneki⁵⁹. Główny za-

⁵⁴ „Sequitur pars, quae solet non immerito contristare, et in sollicitudinem adducere, ubi bonorum exitus mali sunt... Ut Socrates cogitur in carcere mori, Rutilius in exsilio vivere, Pompeius et Cicero clientibus suis praebere cervicem, Cato ille virtutum viva imago, incumbens gladio, simul de se ac de republica palam facere...” *De tranq. animi*, 14.

⁵⁵ „Ergo ira abstinendum est, sive par est qui lacescendus est, sive superior, sive inferior... Ne irascamur inimicorum et hostium liberis. Inter Sullanae crudelitatis exempla est, quod a republica liberis proscriptorum submovit...” *De ira*, II, 33.

⁵⁶ „Caius Caesar dedit vitam Pompeio Penno, si dat, qui non aufert: deinde absoluto, et agenti gratias, porrexit osculandum sinistram pedem...” *De benef.*, II, 12.

⁵⁷ Por. H. Lansberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, 227—235; A. Lumpe, art. cyt., 1229 n.

⁵⁸ „Ne feminae quidem te sinent intabescere vulneri tuo, sed leviori necessario maerore cito defunctam, iubebunt exsurgere, si modo illas intueri voles feminas, quas conspecta virtus inter magnos viros posuit. Corneliā ex duodecim liberis ad duos fortuna redegerat, si numerare funera Corneliae velles, amiserat decem: si aestimare, amiserat Gracchos... Rutilia Cottam filium secuta est in exsilium ... Carissimum virum amiserat, avunculum nostrum, cui virgo nupserat, in ipsa navigatione...” *Consol. ad Helv.*, 16 n.

⁵⁹ Por. K. Morawski, dz. cyt., 76; L. Joachimowicz, dz. cyt., 59.

rzut, jaki postawiono wychowawcy Nerona, dotyczył tego, że inaczej mówił, a inaczej żył. Obrona Seneki jest bardzo subtelna, pozbawiona na pozór akcentów osobistych. W osiemnastym rozdziale tego pisma zestawia siebie z takimi mężami, jak: Rutiliusz, Katon i Demetriusz, którzy mimo że za życia nie uniknęli złośliwości ludzkiej, okazali się dla potomnych ludźmi o wielkiej cności⁶⁰. Szacunek i uznanie, jakim cieszył się Marek Katon, posiadający wielki majątek, uznał Seneka za dodatkowy punkt na swoją korzyść wobec zarzutów oskarżycieli, dla których dowodem jego winy było także bogactwo⁶¹.

W obu omawianych fragmentach argumentacja moralna opiera się na wyraźnie widocznym podobieństwie zestawionych ze sobą postaci historycznych. W pierwszym wypadku Seneka zachęca do męstwa, którego wzorem są sławne kobiety rzymskie, w drugim zaś broni się sam przed krzywdzącymi oskarżeniami przywołując na pamięć czytelnikowi podobne fakty historyczne z życia sławnych mężów.

Dla wzmocnienia argumentacji moralnej Seneka tworzy *exemplum* zestawiając fakty historyczne, które są do siebie niepodobne.

W *De providentia* 3 porównał ze sobą koleje losu Marka Katona z życiem Pompejusza, Cezara, Krassusa i Watyniusza. Na pozór może się wydawać, że Marek Katon był nieszczęśliwym: gdy bowiem Pompejusz, Cezar i Krassus cieszyli się najwyższą władzą w Rzymie, on doznawał wzdargy, zwalczany przez triumwirów; on też przegrał w wyborach na konsula z Watyniuszem, człowiekiem złym i znieawidzonym. W rzeczywistości zaś Katon był najbardziej szczęśliwym, gdyż potrafił świadomie i chętnie podporządkować się prawom konieczności i je akceptować w życiu. To właśnie jest najwyższym zadaniem i zarazem stanowi najwyższą doskonałość stoickiego mędrca, którym był Marek Katon⁶². Seneka wyprowadził z tego *exemplum* taki wniosek: „A jaką ja odniosę stać korzyść? Taką: wszyscy będą wiedzieli, że nic nie jest nieszczęściem, co ja uznałem za godne Katona”⁶³.

W *De clementia* I, 12 zestawił Seneka Dionizjusza Starszego, tyrana Syrakuz, z Sullą, przywódcą optymatów. Dionizjusz Starszy, choć nosił tytuł tyrana, zasłużył jednak przez rozsądne rządy na to, że stawiano go wyżej niż niejednego króla. Sulla zaś jako obywatel rzymski może być nazwany mianem tyrana w najgorszym tego słowa znaczeniu, bo swym okrucieństwem przewyższył niejednego tyrana⁶⁴. Okrucieństwo zatem nie przystoi nikomu, łagodność natomiast jest dostępna każdemu. Traktat *De clementia* napisał bowiem Seneka, by dać Neronowi, swemu wychowankowi, podręcznik do nauki łagodności, która zdaniem autora jest najwyższą chwałą panującego⁶⁵.

⁶⁰ „Aliter, inquit, loqueris; aliter vivis... Expectabo scilicet, ut quidquam malevolentiae inviolatum sis, cui sacer nec Rutilius fuit, nec Cato? Cur et aliquis non istis dives minis videntur, quibus Demetrius Cynicus parum pauper est?...“ *De vita beata*, 18.

⁶¹ „Marcus Cato cum laudaret Curium et Coruncanium... possidebat ipse quadringentis sestertium...“ *De vita beata*, 21

⁶² „Quod ad Catonem pertinet, satis dictum est; summamque illi felicitatem contigisse, consensus hominum fatebitur, quem sibi rerum natura delegit, cum quo metuenda colliderat. Inimicitiae potentium graves sunt? opponamur simul Pompeio, Caesari, Crasso. Grave est, a deterioribus honore antea? Vatinio postferatur?...“ *De prov.*, 3.

⁶³ *De prov.*, 3.

⁶⁴ „Tyrannus autem a rege distat factis, non nomine. Nam et Dionysius maior iure meritoque praeferri multis regibus potest; et Lucium Sullam appellari tyrannum quid prohibet, cui occidenti finem fecit inopia hostium?...“ *De clem.*, I, 12.

⁶⁵ Por. K. Morawski, dz. cyt., 79; L. Joachimowicz, dz. cyt., 74 nn.

Zestawienie faktów historycznych, które są ze sobą sprzeczne, ma pomóc czytelnikowi w dokonaniu właściwego wyboru postawy moralnej⁶⁶.

W *Consolatio ad Marciam* 2 znajduje się relacja o reakcji dwu sławnych kobiet rzymskich: Oktawii, siostry Augusta, i Liwii, żony Augusta, gdy utraciły swoich synów. Marcja, bogata, wykształcona i poważna matrona rzymska, od dłuższego czasu oplakuje śmierć syna, Metiliusa, wszechstronnie uzdolnionego i rokującego najlepsze nadzieje młodzieńca, który zmarł w kilka lat po śmierci ojca. Seneka zwracając się do niej ze słowami pociechy wskazuje na dwie różne postawy wobec takiego samego nieszczęścia: Oktawia po śmierci syna, Marcellusa, zdolnego, szlachetnego i niezwykle utalentowanego, przyszłego następcy Augusta i władcy państwa rzymskiego, pogrążyła się w takim smutku, że nigdy nie przestała go oplakiwać i nikomu nie pozwoliła się pocieszać. Choć żyła w otoczeniu dzieci i wnuków, uważała się za całkowicie osieroconą. Liwia zaś po śmierci syna Druzusa, wielkiego wodza i męża stanu, z którym wiązała wielkie nadzieje na przyszłość, z godnością przeżyła ten bolesny cios, szybko przewyciężając swój smutek. Żyła wprawdzie jego pamięcią i nie zapomniała słać jego imienia, lecz czyniła to godnie⁶⁷.

W *De beneficiis* V, 4 rozstrzyga Seneka kazuistyczno-retoryczny problem: kiedy dobrodziejstwo ma najwyższą wartość? Aleksander Macedoński miał się przechwalać, że nikt nie może go przewyższyć w czynieniu dobra, bo nikt nie posiada takich możliwości, jak on; stworzył on bowiem wielkie królestwo sięgające od Tracji aż do brzegów nie znanych dotąd mórz. Diogenes zaś, wypędzony z miasta Sinope nad Morzem Czarnym za czasów Filipa, ojca Aleksandra, pod zarzutem fałszowania pieniędzy, wyciągnął praktyczne konsekwencje z nauki Sokratesa, którego słuchał w Atenach o wyrzeczeniu się dóbr materialnych, jak też z tezy o życiu zgodnym z naturą. Mieszkał bowiem w beczerce i ograniczył do minimum swe potrzeby⁶⁸. Zdaniem Seneki Diogenes okazał się o wiele potężniejszy i bogatszy od Aleksandra, bo „więcej było rzeczy, których ten (Diogenes) nie chciał przyjąć, niż tych, które tamten (Aleksander) mógł ofiarować“⁶⁹.

Trzeba też pamiętać, że epizody historyczne były zawsze dogodnym środkiem retorycznym, służącym do upiększenia stylu dzieła literackiego⁷⁰. Przy ocenie pisarskiego warsztatu Seneki zazwyczaj podkreśla się, że „gdyby (on) się trzymał ściśle uświęconych wzorców łaciny ze »złotego okresu«, gdyby swoich nauk i przestróg moralnych nie podał w odpowiedniej przyprawie, nie znalazłyby one już nie tyle żadnego uznania, ile raczej żadnego oddźwięku ni zrozumienia dla szczytnych idei. Po prostu nie dotarłyby do świadomości czytelników, byłyby głosem wołającego na puszczę“⁷¹. Otóż epizody historyczne

⁶⁶ Por. A. Lumpe, art. cyt., 1235 nn.

⁶⁷ „Duo tibi ponam ante oculos maxima, et sexus et seculi tui, exempla: alterius, feminae, quae se tradidit ferendam dolori: alterius, quae pari affecta casu, dolore damno, non tamen dedit longum in se malis suis dominium, sed cito animum in sedem suam reposuit. Octavia et Livia, altera soror Augusti, altera uxor, amiserunt filios iuvenes, utraque spe futuri principis certa...“ *Consol. ad Marc.*, 2.

⁶⁸ „Necesse est a Socrate beneficio vincari; necesse a Diogene, qui per medias Macedonum gazas nudus incessit, calcatis regis opibus... Multo locupletior fuit omnia tunc possidente Alexandro.“ *De benef.* V, 4; „Alexander Macedonum rex gloriari solebat, a nullo se beneficiis victum... Eadem re gloriari Socrates potuit, eadem Diogenes, a quo utique victus est...“ *De benef.*, V, 6.

⁶⁹ *De benef.*, V, 4.

⁷⁰ Por. A. Lumpe, art. cyt., 1235 nn.

⁷¹ L. Joachimowicz, dz. cyt., 106.

należą do środków tworzących ową „przyprawę“ stylistyczną pism filozoficznych.

Treścią dialogu *De tranquillitate animi* jest wnikliwa analiza przyczyn utraty lub zmażenia pokoju wewnętrznego. W jedenastym rozdziale tego dialogu przypomina Seneka o zmiennych kolejach losu wielkiego bogacza Pompejusza, konsula za cesarza Kaliguli, o tragicznej karierze Sejana, wszechwładnego prefekta za cesarza Tyberiusza, o losie Krezusa, króla Lidii, Ptolomeusza, króla Mauretanii, Mitrydatesa, króla Armenii, oraz o losie Jugurty, króla Numidii. Fragment ten ma taki układ: „Scito ergo, omnem conditionem versabilem esse; et quidquid in illum incurrit, posse in te quoque incurrere... Locuples es? numquid ditior Pompeio? ...Honoribus summis functus es? numquid aut tam magnis aut tam insperatis aut tam universis, quam Seianus? ...Rex es? non ad Croesum te mittam, qui rogam suum et ascendit iussu, et exstingui vidit, factus non regno tantum, sed etiam morti suae superstes: non ad Jugurtham, quem populus Romanus intra annum quam timuerat, spectavit. Ptolomaeum Africae regem, Armeniae Mithridatem inter Caianas custodias vidimus...“⁷²

Przykładem upiększenia argumentacji moralnej za pomocą epizodów historycznych może być również fragment z *De providentia* 3, w którym Seneka ilustruje wydarzeniami z życia Rutiliusza i Sulli tezę o potrzebie rozumnego i dobrowolnego podporządkowania się wyrokom fatum: „Idem facit fortuna: fortissimos sibi pares quaerit, quosdam fastidio transit... Infelix est Rutilius, quod qui illum damnaverunt, causam dicent omnibus saeculis? ...quod Sullae dictatoris solus aliquid negavit, et revocatus non tantum retrocessit, sed longius fugit? ... Quid ergo? Felix est Lucius Sulla, quod illi descendentem ad Forum gladio submovetur, quod capita consularium virorum patitur appendi, et pretium caedis per quaestorem ac tabulas publicas numerat?...“⁷³

Z wyżej przeprowadzonej analizy epizodów historycznych można stwierdzić, że materiał historyczny, w dużym stopniu podobny do charakterologicznych życiorysów Plutarcha⁷⁴, umiejętnie został wkomponowany przez Senekę w tok filozoficznych rozpraw. W oparciu o fakty i wydarzenia historyczne autor *Dialogów* chciał przede wszystkim przedstawić czytelnikowi pozytywne i negatywne wartości moralne. Historia zaś nie była głównym celem pisarza, lecz jedynie bardzo użytecznym i pomocnym środkiem dla przekazania o wiele ważniejszych spraw, a mianowicie była pomocą w wyrażaniu sądów dotyczących właściwej koncepcji życia. Seneka cenił historię, zwłaszcza jej wartości dydaktyczne i moralne, dlatego też tak hojnie czerpał z jej skarbcza, biorąc jedynie to, co dobre i trafne, a co mogłoby jego dialogom filozoficznym nadać lekkość i obrazowość, większą siłę dowodową i atrakcyjność. Wykształcenie Seneki, jego czytanie, pozwoliło mu dobierać właściwe przykłady historyczne, odpowiednie do poruszanych przez niego w pismach filozoficznych tematów. Ta umiejętność świadczy nie tylko o głębokiej wiedzy i rozległych wiadomościach autora *Dialogów*, lecz także jest świadectwem jego pisarskiego talentu.

⁷² *De tranq. animi*, 11.

⁷³ *De prov.*, 3.

⁷⁴ Por. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2, Warszawa 1959, 440–444.